

راهکارهای تقویت صمیمیت زوجین از منظر آیات و روایات

مهدیه حسن زاده دهستانی^۱

چکیده

این مقاله با موضوع راهکارهای تقویت صمیمیت زوجین از منظر آیات و روایات و بعضی از عوامل اجتماعی موثر بر آن انجام گرفته است. این مقاله به شیوه تحلیلی و توصیفی به راهکارهای تقویت صمیمیت زوجین از منظر آیات و روایات می پردازد. صمیمیت زوجین تحت تاثیر عوامل فردی و اجتماعی می تواند محکم تر یا ضعیف تر شود. روابط خارج از محدودیت ها در اجتماع باعث وخیم شدن روابط زوجین می شود. در افزایش تحکیم زوجین مهارت های ارتباطی و روابط صمیمی و عدم کنترل روابط بین نامحرم باعث دگرگونی در ساختار زندگی زناشویی می شود. نتایج حاصل از این بررسی نشان می دهد که عواملی چون فرهنگ و محیط اجتماعی که فرد در آن رفت و آمد دارد و تعاملاتی که با دیگران دارد در زندگی شخصی و خانوادگی او اثر می گذارد به هر اندازه که در این تعاملات به دستورات اسلام عمل نموده و در رفتارهایش به دستورات اسلام عمل نماید به زندگی مطلوب تری دست میابد. راهکارهایی که می توان برای تقویت روابط زوجین اشاره نمود عبارتند از: محبت و عشق ورزی، گفت و گو و همدلی، توجه به نیازهای یکدیگر و انجام وظایفی که بر هر کدام از زوجین محول شده است.

کلیدواژه ها: صمیمیت، تحکیم خانواده، روابط زوجین، عوامل اجتماعی .

مقدمه

خانواده به عنوان نهادی که حداقل دو عضو دارد، از نقش و نظام های مختلفی تشکیل شده که یکی از مهم ترین بخش های آن روابط عاطفی زوجین در ذیل عنوان کلی تر همسری است. از آنجا که خانواده بر پایه علاقه و محبت طرفینی شکل می گیرد، روابط عاطفی موتور محرک و درواقع مایه استحکام خانواده به شمار می رود؛ اما باید توجه داشت حفظ و تقویت این روابط آسان نبوده و به تلاش نیاز دارد. هم اکنون یکی از مشکلات بسیار

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه فاطمه ام البنین

مهم در عرصه خانواده روابط عاطفی کم‌مایه میان زن و شوهر است. امروزه روابط عاطفی میان زوجین به کاستی بیشتری نسبت به گذشته گراییده است که این موضوع ممکن است اصل بنیان خانواده را به عنوان نهاد محوری در سطح جامعه با مشکل مواجه کند.

در این راستا مقالاتی نوشته شده است از جمله:

۱. والدین و شکوفایی استعدادهای کودکان نوشته فرامرز رضائی ۱۳۸۸ ش.

در این مقاله اثرات محبت زن و شوهر و رفتارهای عملی و کلامی آنها در بروز استعدادهای فرزندان مورد بررسی بوده است.

۲. مقاله سیر صعودی خانواده با رفتارهای والدین نوشته زهرا مرجانی ۱۳۹۳ ش.

در این اثر با تاکید بر اهمیت رفتارهای والدین بر سرنوشت انسان به نقش محبت بعنوان یکی از راه های صعود خانواده اشاره شده است.

۳. مقاله تحکیم خانواده از منظر اسلام نوشته رضا اعیانی ۱۳۹۵ ش.

در این اثر راه های تحکیم خانواده در آیات و روایات مورد بررسی واقع شده است که از محبت به عنوان ارتباط موثر اعضای خانواده یاد شده است.

وجه تمایز این تحقیق با دیگر مقالات این است که به طور خاص راهکارهایی برای تقویت صمیمیت و محبت بین زوجین ارائه کرده است.

۱. مفهوم شناسی

زوجین: «زوج به هر یک از دو همسر مرد و زن (نرینه و مادینه) و در حیوانات که با هم جفت هستند و آمیزش جنسی نموده‌اند، گفته می‌شود»^۵ و همچنین به هر دو جفتی، چه در مزاجت و یا در غیر آن، مثل جفت کفش و نعلین و نیز به هر دو چیزی که با یکدیگر شبیه یا همانند باشند، خواه شباهتی یکسان و یا ناهمسان باشد باز هم آنها را زوج گویند.^۶ خدای تعالی می‌فرماید: «فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى»^۷ و فرمود: «وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ»^۸

^۵ فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، چاپ اول، قم، منشورات دار الرضی، ص ۳۲۲

^۶ راغب اصفهانی، ابو القاسم الحسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۴ ق، ص ۲۸۷

^۷ قیامت: ۳۹

^۸ بقره: ۳۵

جمع زوج ، أَزْوَاج است. در آیه فرمود: « هُمْ وَ أَزْوَاجُهُمْ »^۸ و فرمود: « احْشَرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ أَزْوَاجَهُمْ »^۹؛ در این آیه ، أزواجهم یعنی یاران و کسانی که در کردار و رفتار از ستمگران پیروی می کردند (که در دوزخ هم با هم قرینند). و فرمود: « إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجاً مِنْهُمْ »^۱ یعنی: کسانی که همسان و همگنان و اقران آنهایند.

کلمه « زوجین » به معنای هر دو چیزی است که مقابل هم باشند ؛ یکی فاعل و مؤثر باشد و دیگری منفعل و متأثر. از آنکه فاعل است عملی سر زند ، و بر آنکه منفعل است واقع شود ، مانند زن و شوهر. ^۲ بعضی گفته اند: این کلمه به معنای مطلق هر دو چیز متقابل است، مانند زن و شوهر، زمین و آسمان، شب و روز، خشکی و دریا، و انس و جن.^۳ و بعضی گفته اند: اصلاً این کلمه به معنای زن و شوهر است نه به معنای دو چیز متقابل.^۴ با توجه به این که با وجود زن و شوهر یک خانواده تشکیل می شود لازم است معنای آن نیز بررسی گردد.

خانواده: تاکنون تعاریف گوناگونی برای خانواده ارائه شده است که عموماً بر اساس دو نکته بیان گردیده؛ یکی ساختارهای موجود خانواده که تاریخ از آن یاد کرده است و دیگری انتظاراتی که از کارکرد خانواده بوده و هست. «خانواده متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، همخونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به عنوان زن، مادر، پدر، شوهر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل هستند؛ فرهنگ مشترک پدید می آورند و در واحد خاص زندگی میکنند.»^۴ و یا «خانواده همچون گروهی از افراد است که روابط آنان با یکدیگر بر اساس همخونی شکل میگیرد و نسبت به یکدیگر خویشاوند محسوب میشوند.»^۵

«خانواده گروهی از افراد است که از طریق خون، ازدواج یا فرزندخواندگی به هم پیوند خورده اند و کارکرد اجتماعی اصلی آنها تولید مثل است.»^۶

سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) نیز در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف میکند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفرهای اطلاق میشود که با هم زندگی می کنند؛ درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از طریق خون، فرزندخواندگی یا ازدواج، با هم نسبت دارند.»^۷

^۸ یس: ۵۶

^۹ صافات: ۲۲

^۱ حجر: ۸۸

^۲ مکارم شیرازی ، ناصر ، تفسیر نمونه ، چاپ پنجم ، تهران ، انتشارات دار الکتب الاسلامیه ، ج ۵، ص ۱۳۴

^۳ قرشی بنابی، علی اکبر ، تفسیر أحسن الحديث، چاپ اول، قم، دفتر نشر نوید اسلام ، ص ۱۹۵

^۴ حویزی، عبدعلی بن جمعه ، تفسیر نور الثقلین، تصحیح : هاشم رسولی محلاتی، قم، انتشارات اسلامی ، ج ۴، ص ۲۹۴

^۵ اعزازی، شهلا (۱۳۸۵)، جامعه شناسی خانواده: با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ص ۱۰۵

^۶ همان، ص ۱۰۹

^۷ دژکام، محمدرضا. مشاور روانشناسی خانواده، ص ۴۶

^۸ شاطررجبی، ابوالفضل. «بررسی فقهی و حقوقی مبانی و الزامات حسن معاشرت زوجین»، ص ۹۵

^۹ همان، ص ۱۱۷

۱.۲ اهمیت بررسی تحکیم روابط زوجین

اهمیت پرداختن به موضوع «تحکیم زوجین»، ریشه در اهمیت نهاد خانواده دارد. نهاد مقدس خانواده، رکن بنیادین اجتماع بشری و محمل فرهنگ های گوناگون است تا آنجا که سعادت و شقاوت امتهای، مرهون رشادت و ضلالت زوجین می باشد. اولین شرط داشتن جامعه ای سالم و پویا، سلامت و پایداری رابطه زوجین است.

زن و شوهر، در تحکیم و پایداری بنیان خانواده باید، نهایت سعی خود را داشته باشند و با همان انگیزه که بر تشکیل آن اقدام کردند، بر دوام آن اصرار ورزند تا وحدت و پویایی این نهاد مقدس تا پایان حفظ شود. تأکیدات اخلاقی و سفارشات حقوقی کتاب مقدس قرآن و روایات گرانقدر ائمه طاهرین (ع)، برای تشکیل، تحکیم و تعالی خانواده، بیش از جوانب دیگر حیات بشری است؛ بلکه در یک نگاه کلی، تمامی احکام و دستورات اسلام به نوعی ناظر بر صیانت روابط زوجین است. بخشی از آن برای تزکیه و تطهیر فرد و بخشی پیرامون اصلاح جامعه و حفظ سلامت آن وضع شده است.^۱

۳. تحکیم روابط زوجین

تحکیم روابط زوجین، به دو دسته عوامل اجتماعی و فردی بستگی دارد: عوامل اجتماعی شامل فرهنگ و محیط اجتماعی می شود. عوامل درون خانوادگی نیز منظور روابط سالم و صمیمی بین زوجین. که در این مقاله به عوامل اجتماعی و عواملی فردی که در اجتماع تاثیر گذار است می پردازیم.

روابط انسان، انعکاس آموخته های پیرامونی اوست. فرهنگ و نحوه زیست هر فرد، از اولین عوامل مؤثر در روابط او می باشد. به طوری که از رفتار یک جامعه می توان وضعیت فرهنگی و محیط رشد مردم آن را ارزیابی کرد. از این روست که هنجارهای رفتاری در اقوام و ملیت های مختلف، متفاوت است. روابط زوجین در خانواده نیز، متأثر از ادبیات محیط و آموخته های غیرمستقیمی است که از اطراف دریافت می شود. صبوری، مدارا، حفظ عفت، پایبندی به خانواده و همسر یا برعکس پرخاشگری، عدم سازش، طغیانگری و بی بندوباری از ویژگی هایی است که زوجین تا حدود زیادی از محیط خود می آموزند.^۱ بنابراین، یکی از عوامل مؤثر در تحکیم روابط زوجین، داشتن محیطی سالم و هدایتگر است

۴. عوامل مؤثر بر روابط زوجین

^۱ برانیسلاو مالینوفسکی، غریزه جنسی و سرکوب آن در جوامع ابتدایی، محسن ثلاثی، نشر ثالث، چاپ دوم، ۱۳۸۷، ص ۷۸
^۱ اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الانمه، تبریز، نشر بنی هاشمی، ص ۲۱۳

براساس یافته های علوم اجتماعی تعامل و ارتباطات اجتماعی یکی از نیاز های مهم و پایه ای افراد برای زندگی است. روابط اجتماعی به وجود آمده براساس محیط اجتماعی از جمله معیار های مهم برای تشکیل یک شخصیت می باشد. امروزه براساس مطالعات گسترده روابط اجتماعی و ارتباطات گروهی از جمله عوامل اصلی تعیین کننده برای سلامت افراد است.^۲

انسان ها ذاتا داری خاصیتی اجتماعی هستند و در اجتماع های مناسب است که می توانند استعداد های خود را شکوفا کنند. این موضوع میلیون ها سال است که در انسان ها وجود دارد و توانسته اند با استفاده از همکاری و ارتباطات اجتماعی بر بسیاری از مشکلات غلبه کنند. این روابط گاهی می تواند با کیفیت بالاتری وجود داشته باشد و گاهی نیز از کیفیت پایین تری برخوردار باشد. این روابط نزدیک و با کیفیت معمولا با دوستان نزدیک و خانواده می باشد.^۱

آیاتی از قرآن ناظر به زندگی اجتماعی آدمیان است از جمله آن ها:

۱- « يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ »^۲ ای انسان ما شما را از زن و مرد آفریدیم و شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله قرار دادیم تا همدیگر را بشناسید. با کرامت ترین شما نزد خدا باتقواترین شماست، خدای سبحان به حق دانا و خبره است.

۲- « أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ »^۳ آیا آن ها رحمت پروردگارت را تقسیم می کنند ، ما معیشت آنها را بین آنان در حیات دنیا تقسیم می کنیم و بعضی را بر بعضی برتری دادیم تا یکدیگر را تسخیر و با هم تعاون کنند و هم دیگر را خدمت نمایند. رحمت پروردگارت از تمام آن چه گردآوری می کنند برتر و بهتر است.

۳- یکی از اموری که خداوند امر به وصل و پیوند آن فرمود مسئله رحامت است و اگر کسی با خویشاوندان قطع رابطه کرد به حکم آیه شریفه:

« وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَٰئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ »^۴؛ و کسانی که پیمان خدا را پس از بستن آن می شکنند و آنچه را خدا به پیوستن آن فرمان

^۲ انصاری قمی، ناصر الدین، غررالحکم و دررالکلم، تهران، نشر بهار، ۱۳۷۸ش، ص ۴۱۲

^۱ بغدادی، ابو عبدالله محمد بن النعمان (شیخ مفید)، الإختصاص، تحقیق، غفاری، علی اکبر و محرمی زرنندی، محمود، چاپ اول، قم، انتشارات علمی فرهنگی ۱۴۱۳ ق، ص ۳۸۸

^۲ حجرات: ۱۳

^۳ زخرف: ۳۲

^۴ بقره: ۲۷

از دیدگاه اسلام، ارتباط میان زن و مرد فی نفسه ممنوعیتی ندارد. طبیعی است، در جامعه ای که معمولاً نیمی از آن را جنس مرد و نیمی دیگر را جنس زن تشکیل می دهد، چاره ای جز ارتباط دو جنس مخالف با همدیگر نیست. به تعبیر دیگر، اجتماع مجموعه ای از زنان و مردان است و قابل تقسیم به جامعه مردان و جامعه زنان نیست.^۳

برحسب دیدگاه اسلام، زن و مرد باید با نگاه به شخصیت انسانی هم که به طور قطع در روابطی سالم خود را نشان می دهد، در تعاملات اجتماعی حضور یابند. عایقی مفید و مؤثر به نام هویت انسانی وجود دارد که سبب ایجاد جریانی سالم و آسیب ناپذیر در روابط میان زن و مرد می شود. بر این مبنا، مرد باید در زیرساخته ای فکری خویش، تصویر درستی از زن به عنوان یک شخصیت ارجمند، پاک، با کرامت و حرمت داشته باشد و زن نیز باید در روساخت های رفتاری اش که وجوه ارتباطی او را در پوشش، گفتار و حرکات نمایان می سازد، حرمت و کرامت زن بودن خود را نشان دهد. این تنها طریقی است که زن میتواند مقام و موقعیت خویش را در برابر مرد حفظ نماید. زن هر اندازه متین تر، باوقارتر و عفیف تر رفتار کند و خود را در معرض نمایش برای مرد قرار ندهد، بر حرمت و کرامتش افزوده میشود. همچنان که خداوند در آیات ۳۰ و ۳۱ سوره نور به این مسئله تاکید کرده و می فرماید: زنان و مردان مومن باید حریم را رعایت کنند و زنان و مردان در جامعه و در روابط اجتماعی حدود را رعایت کنند. و این حفظ حدود برای سلامت و تحکیم خانواده ها بهتر است.^۱

بدیهی است اگر زنان و مردان برای روابط کاری و اجتماعی خود محدودیتی نداشته باشند و زنان با استفاده از زیورآلات و زینت ها، زیبایی های خود را در معرض دید قرار دهند در این میان خانواده ها از هم پاشیده می شوند و با ایجاد روابط ناسالم بین آنها خانواده کارکرد خود را از دست می دهد.^۲ بنابراین با توجه به دستورات دینی و رعایت آنها پایداری روابط زوجین حفظ می شود.^۱

^۳ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ پنجم، ج ۵، ص ۱۳۸

^۱ هاشمی رفسنجانی، علی اکبر و محققان، فرهنگ قرآن، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۳ ش، ص ۴۳

^۲ مدرس، علی اصغر، حقوق فطری یا مبانی حقوق بشر، تبریز، نوئل، ۱۳۷۵ ش، ص ۲۱۹

^۱ جوادی آملی، عبدالله، حق و تکلیف در اسلام، تحقیق و تنظیم مصطفی خلیلی، قم، اسراء، ۱۳۸۴ ش، ص ۳۴۱

نتیجه گیری

در اسلام بنیان تحکیم روابط زوجین اهمیت بسیاری دارد و در دستورات آن نیز توجه زوجین به مسئولیت ها برای رسیدن به خانواده ای موفق و سعادتمند، مورد تاکید قرار گرفته است. روابط زوجین از عوامل بیرونی و درونی اثر می پذیرد اگر هر یک از آنان با هم درست رفتار کنند و عشق و علاقه و مسئولیت پذیری در بین آنها وجود داشته باشد این عوامل درونی باعث پایداری ارتباط می شود و هم چنین عوامل بیرونی مثل فرهنگ غربی و عقاید باطل در آنها رخنه نمی کند. البته پیشنهاد می شود برای آنکه روابط زوجین مستحکم باشد باید زوجین با اهداف دشمنان اسلام و قصد آنها مبنی بر تزلزل روابط ، آشنا باشند و با توجه به دستورات اسلام نسبت به همدیگر تعهد داشته باشند تا به سعادتمندی برسند. در رابطه زوجین باید هر دو طرف برای رشد و تلاش کنند. ازدواج مرزی است نفوذ ناپذیر و نباید ارتباطات اجتماعی در آن تاثیر سوء بگذارد و جود مرزهای سالم و تعهد و کنار تأهل باعث می شود که پایه های زندگی زوجین محکم تر و منسجم تر باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم (ترجمه الهی قمشه ای)

منابع فارسی

- ۱- اعزازی، شهلا ، جامعه‌شناسی خانواده: با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان ۱۳۸۵
 - ۲- اکبری ، محمود ، *نگاهی به حق الناس*، قم ، گلستان ادب ، ۱۳۸۵ش.
 - ۳- جوادی آملی ، عبدالله ، *حق و تکلیف در اسلام*، تحقیق و تنظیم مصطفی خلیلی، قم، اسراء، ۱۳۸۴ش.
 - ۴- حسینی دشتی ، مصطفی ، *معارف و معاریف*، قم، نشر صدر، ۱۳۷۶ش.
 - ۵- حیدری نراقی ، علی محمد ، *حق الناس* ، قم، انتشارات مهدی نراقی ، ۱۳۹۲ش.
 - ۶- شاطررجبی، ابوالفضل. «بررسی فقهی و حقوقی مبانی و الزامات حسن معاشرت زوجین» انتشارات گلستان، ۱۳۸۹ش.
 - ۷- دژکام، محمدرضا. *مشاور روانشناسی خانواده*، انتشارات مهر، ۱۳۸۷ش.
 - ۸- رحیمی ، عباس ، *اهمیت فضای مجازی*، قم، نشر جمال ، ۱۳۸۹ش.
 - ۹- سجادی، جعفر؛ *فرهنگ معارف اسلامی*، تهران ، شرکت مؤلفان و مترجمان ایرانی، ۱۳۶۲ش.
 - ۱۰- قرشی بنابی ، علی اکبر ، *تفسیر أحسن الحدیث*، قم، دفتر نشر نوید اسلام ، ۱۳۹۱ش .
 - ۱۱- کاظمی پور، شهلا (۱۳۸۳). «تحول سن ازدواج زنان در ایران و عوامل جمعیتی مؤثر بر آن». زن در توسعه و سیاست، ۱۳۸۶ش.
 - ۱۲- مجتبیوی، جلال الدین؛ *علم اخلاق اسلامی*، تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۷۷ش.
 - ۱۳- محقق داماد، دکتر سیدمصطفی، *قواعد فقه بخش مدنی*، تهران . انتشارات اندیشه های نو در علوم اسلامی، سال ۱۳۶۶.
 - ۱۴- مدرس ، علی اصغر ، *حقوق فطری یا مبانی حقوق بشر*، تبریز، نوبل، ۱۳۷۵ش.
- مصباح یزدی، محمدتقی ، *نظریه حقوقی اسلام*، نگارش محمد مهدی نادری و محمد مهدی کریمی نیا، قم، مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۰ش.

۱۵- _____ ، **حقوق و سیاست در قرآن**، نگارش محمد شهرابی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۷۷ش.

- ۱۶- مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، تهران، انتشارات دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش.
- ۱۷- موسوی همدانی، محمد باقر، **ترجمه تفسیر المیزان**، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ش.
- ۱۸- میشل فوکو. **اراده به دانستن**. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهاننیده. دوم، تهران، ۱۳۷۸ش.
- ۱۹- هاشمی رفسنجانی، علی اکبر و محققان، **فرهنگ قرآن**، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۳ش.

منابع عربی

- ۲۰-، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، ترجمه محمد رضا انصاری محلاتی، قم، نسیم کوثر، ۱۳۸۲ش.
- ۲۱- حویزی، عبدعلی بن جمعه، **تفسیر نورالثقلین**، تصحیح: هاشم رسولی محلاتی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۲ش.
- ۲۲- راغب اصفهانی، ابو القاسم الحسین بن محمد، **مفردات ألفاظ القرآن**، چاپ اول، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۴ق.
- ۲۳- طبرسی، ابو علی الفضل بن الحسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تعلیق ابو الحسن شعرانی، چاپ دوم، تهران، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۸۰ش.
- ۲۴- عیاشی، محمد بن مسعود، **تفسیر العیاشی**، تهران، انتشارات علمیه، ۱۳۸۰ق.
- ۲۵- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، **المحجۃ البیضاء فی تهذیب الاحیاء**، مشهد، نشر آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲ش.
- ۲۶- مازندرانی محمد صالح بن احمد، **شرح الکافی: الأصول و الروضه**، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۴۲ش.
- ۲۷- مشکینی اردبیلی، علی، **مصطلحات الفقه**، قم، مؤسسه دارالحديث، ۱۳۷۹ش.
- ۲۸- موسوی خوئی ابوالقاسم، **مصباح الفقاهه فی المعاملات**، به قلم میرزا محمدعلی توحیدی، بیروت، دار الهادی، ۱۴۱۲ق.

٢٩- نجفی، محمدحسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، بیروت، دارالحیاء التراث العربی، ١٤١٣ق.

٣٠- نراقی، ملا احمد؛ *معراج السعادة*، چاپ پنجم، تهران، انتشارات هجرت، ١٣٧٧ ش .